Gönderim Tarihi: 19.10.2015

Kabul Tarihi: 29.11.2015

**YUHANNA ED-DİMAŞKİ’NİN “BİR HİRİSTİYAN İLE BİR
MÜSLÜMAN ARASINDA DİYALOG” İSİMLİ RİSALESİ’NİN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

**Evaluating John of Damascus’s Risale named with the
“Dialogue between a Christian and a Muslim”**

Mustafa GÖREGEN

Yrd. Doç. Dr. Karabük Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

(e-posta: m.goregen64@hotmail.com)

Öz

Erken dönem teolojik tartışmalarının en önde gelen Hristiyan müdafaacısı olan Yuhanna ed-Dımaşki, döneminin teolojik problemleriyle ilgili yazdığı eserlerinde, Müslümanlarla tartışan Hristiyanlara yol göstermiş ve Müslümanların sualleri karşısında nasıl bir tavır takınılacağını izah etmiştir. Bu çalışmada, Dımaşki’ye isnat edilen “Bir Hristiyan ile bir Müslüman arasında diyalog” isimli risalesi çerçevesinde dönemin teolojik tartışmaları olan kader, hayır, şer, insanın iradesi, kelime ve Allah’ın kelamı gibi konuları İslam kelamının oluşum süreci açısından ele alıp değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Yuhanna ed-Dımaşki, İslam kelamı, İnsanın İradesi, Hayır ve Şer, Diyalog

Abstract

In his book Yuhanna ed-Dımaşki, the most prominent of Christian defender in the early period of theological discussions, showed the methods to the Christians who discussed with Muslims and explained how the Christians would maintain an attitude against the questions of Muslims. In this study, the subjects such as fate, benevolence and evil, will of human being, words and the kalam of Allah, which were within the theological discussions of the period in Dımaşki’s pamphlet named “A dialogue between a Christian and a Muslim” in terms of the formation of Islamic kalam will be analysed.

Keywords: John of Damascus, Kalam of Islam, Volition, Beneficence and Evil, Dialogue

GİRİŞ

Yuhannaed- Dımaşki'nin diyalog şeklinde yazmış olduğu “Müslüman Hristiyan tartışması” isimli risalesi “Joannis Damesceni, Disceptatio Christiani” adı altında nakledilmiştir. Diyalog şeklinde kaleme alınan bu risale Lequien tarafından Grekçe orijinal fragmentleriyle birlikte Latince olarak neşredilmiştir.¹Golland'da metnin Grekçe orijinalini “S. Joannis Damesceni, Disputatio Saraceni at Christiani” adı altında yayımlamıştır. Lequien'in neşrettiği metinler Golland'ın yayımladığı metinlere uygun olarak hazırlanmıştır.²

İslam'a karşı bir reddiye türünde diyalog formunda kaleme alınan bu eserin Dımaşki'ye ait olmadığı, Theodor Ebu Kurra tarafından ona nispet edildiği de ileri sürülmektedir.³Zikredilen diyalogun, Dımaşki tarafından yazılan bir eser mi yoksa Ebu Kurra tarafından yazılmış kısa diyalogların birleştirilmesi olup yanlışlıkla ona mı atfedilmiştir sorusundan kaynaklanıyor.⁴ Bu diyalog şeklindeki tartışma, Kendisine hayran talebesi Ebu Kurra'ya Dımaşki'nin ne denli tesirde bulunduğu gerçeğini de ortaya koymaktadır. Bu durum Dımaşki'nin bu çalışmayla ilgili olup olmadığı konusunda şüphe uyandırmakla birlikte, metnin şimdiki hali onun kaleminden çıkmasa bile muhtevası onun düşüncesinin bir ürünüdür.⁵

¹ LEQUIEN, M. 1712: **Opera Omnia Quae Extant I.** Paris.; MIGNE J. P. 1860: M. P. G. XCIV. Paris. 1585-1596, John W. WOORHIS tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. “**The discussion of a Christian and a Saracen**” M W, XXV. 1935, 266-273.

²SAHAS, D. J. 1972: **John of Damascus on Islam the “Heresy of the Ishmaelites”** Leiden. s. 99.

³JUGIE, M. 1924: “**La Vie de Saint Jean Damascene**” Echod'Orient, XXIII/134, s.701; KHOURY, P. 1957: “**Jean Damascene et l'Islam**”, Proche – Orient Chretien, Paris. VII, 45-46.

⁴GUTTERBOCK C. 1912: **Der Islam im Lichte der Byzantinischen Polemic**, Berlin. s. 15. Yukarıdaki soruya cevap vermek için şu hususlar göz önünde bulundurulmalıdır.1-Golland'ın neşrettiği nüshada üç ünite vardır. Hayır ve Şer'in kaynağı hakkındaki tartışma, kelime ve Allah'ın kelimesi, onların tabiatları ve Hz. İsa ile Hz. Yahya (Vaftizci) ilişkisi. 2- Bu üç konudan her biri Ebu Kurra'nın risalesinin muhtevasını oluşturur. (35, 36, 38. Risaleler. 3- Yuhanna ed-Dımeşki'nin ağzından (Exore Joannis Damesceni) ifadesi Golland'ın neşrettiği nüshada mevcut değildir. Bu bilgilerden hareketle, Golland tarafından neşredilen nüsha İslam üzerine kısa makaleler yazan Ebu Kurra'nın, 9, 35, 36, 37, 38. Risalelerinde faydalandığı Yuhanna ed-Dımaşki'nin kısa çalışmalar şeklinde gözüken yazılarıdır. SAHAS, D. J. 1972: s. 100.

⁵SAHAS, D. J. 1972: s. 101.

Diyalog'un muhtevasına bakıldığında erken dönem teolojik tartışmaların ana konularıyla ilgili olduğunu görmekteyiz. Öyle ki kader tartışmasına sürükleyen iyiliğin ve kötülüğün (hayır-şer) kaynağı, irade hürriyeti, yaratılış, "kelime" ile "Tanrı'nın kelimeleri" kavramı arasındaki farkların gelişmesine sebep olan İsa hakkındaki tartışma ve İslam'ın son nebevi vahiy oluşu konularıdır.

Yuhanna ed-Dımaşki'nin İslam'a ilişkin görüş ve düşüncelerini ele alan "bir Hristiyan ile bir Müslüman arsında diyalog" adlı eserden hareketle bazı araştırmacı ve yazarlar, Dımaşki'nin İslam kelamını etkilediğini ileri sürmüşlerdir. İlk dönemlerde "kaderiyye"⁶ olarak ortaya çıkan daha sonraları Mutezile diye devam eden kelam ekolünün özellikle irade hürriyeti ve kaderle ilgili görüşleri üzerinde önemli rol oynadığına ilişkin görüş ve düşünceler, yazılan Kelam ve İslam Felsefesine yönelik eserlerde tartışma konusu edilmiştir.⁷

Hristiyanlara göre Doğunun son Kilise Babası kabul edilen Dımaşki ve onun İslam'a yönelik kaleme aldığı eserler kendisinden sonra ortaçağ boyunca Hristiyan dünyasının İslam'a dair oluşturacağı polemiklerin temelini teşkil etmektedir.⁸ Onun teolojik konulara ilişkin verdiği bilgiler değerlendirildiğinde bunlar ya Kitab-ı Mukaddes'e ya da Kur'an-Kerim'e ve yaşadığı çevredeki Müslümanlardan edindiği bilgilere dayanmaktadır.⁹

Ortaya koyduğu teolojik görüş ve fikirlerin erken dönem İslam kelamının teşekkülü sürecinde oluşan fikir ve düşüncelere paralellik arz etmesi de yine aynı muhitin kültürel birikiminden beslenmesiyle ilgilidir.¹⁰ Yoksa İslam kelamı ve düşüncesinin oluşumuna etki iddiası¹¹ abartılı bir yaklaşımdır.

⁶Sorumluluk doğuran fiillerin sadece insan iradesiyle gerçekleştiğini ileri süren itikadi mezhep. Bkz. ÜZÜM İ. 2011: "Kaderiyye" DİA, c. 24, İstanbul. s. 64-65.

⁷ WOLFSON, H. A. 2001: **Kelam Felsefeleri, Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelamı**, çev. Kasım Turhan, İstanbul. s. 45-47, 90-91, 98-100; FAHRİ, M. (ts.): **İslam Felsefesi Tarihi**, çev. Kasım Turhan, İstanbul. s. 45.

⁸ GAUDEUL, J. M. 1998: **Disputes? Ou Rencontre? , L'Islam et le Christianisme au Fil des Siecles**, Roma. I. s. 33-35. Geniş bilgi için bkz. GÖREGEN, M. 2014: **Erken Dönem Hristiyan İslam Polemiği "Yahya Dımaşki Örneği"** İstanbul: Net Yay.; TAŞPINAR, İ. 2001: **"Doğunun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşki ve İslam"**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 21. s. 23-54.

⁹ KHOURY, P. 1957: 45-46.

¹⁰ HARAKAS, S. S. 1987: **"John of Damascus"** Encyclopedia of Religion (Edit. Mircea Eliade) Newyork. VIII, s. 111; GRAGG, K. 1992: **The Arab Christian, A History in the Middle East**, London. s. 79.

¹¹ WOLFSON, H. A. 2001: s.45-47; FAHRİ, M. (ts.): s.45.

Bu çalışmada Yuhanna ed-Dımaşki'ye nispet edilen “bir Hristiyan ile bir Müslüman arasında diyalog” adlı risale çerçevesinde dönemin teolojik tartışmalarını İslami bir muhitte doğup büyüyen ve yapılan teolojik (kelâmi) tartışma ve fikir hareketlerinden haberdar olan¹² Doğulu bir Hristiyan'ın bakış açısıyla ortaya koymaya çalışacağız.

I – KADİR-İ MUTLAK TANRI İLE İNSANIN GÜCÜ PARADOKSU

Risalede tartışılan konuların başında Kadir-i Mutlak Tanrı ile insanın gücü paradoksudur. Metinde bazı soru ve cevapların¹³ mütalaaları tartışma konularını teolojik açıdan bölümlere ayırarak değerlendirmeye çalışacağız.

1-Tanrı'nın mutlak gücü, hayır ve şer'in kaynağı

M- Hayır ve şer'in kaynağının kim olduğunu söylüyorsunuz?

H- Güzel olan her şeyin Tanrı'dan geldiğini, fakat şer'in Tanrı'dan gelmediğini söyleriz.

M- Şer'in kaynağının kim olduğunu söylersiniz?

H- Şeytan, Biz ve İnsanlar.

M- Bu nasıl olur?

H- Hür irade sebebiyle¹⁴

Dımaşki'nin yukarıdaki diyalogda ortaya koyduğu şer problemi ile ilgili görüşleri, diğer eserlerinden özellikle “De fide Orthodoxa”(Ortodoks İnancı)'da da detaylı bir şekilde yer almaktadır. O,“ Tanrı şer'in sebebi değildir ”¹⁵ ve yine “şer nerden gelir? Şeytan'ın hür iradesinden gelir”¹⁶ diye ifade etmektedir. Dolayısıyla Dımaşki, şer'in (kötülüğün) kaynağının insanlar ve şeytan, hayrın (iyiliğin) kaynağını ise Tanrı olarak kabul etmektedir. Tartışmada verilen diyaloglar, iki dinin teolojisinin farkını göstermek için uygulanan bir yöntem olarak gözükmektedir. Ancak diyalogda geçen sorulara verilen cevaplar Hristiyanlarda olduğu gibi

¹²Adel-Theodore KHOURY, Dımaşki'nin Emevi sarayı çevrelerinde doğup büyüdüğünü, İslami kültürden haberdar olduğunu, Arapça bilgisinin kendisine Kur'an'ı tetkik etme imkanı verdiğine dikkat çekmektedir. KHOURY, A. T. 1969: **Les Theologiens Byzantins et l'Islam, Textes et Auteurs (VIII. XIII. S)**, Louvain. s. 54.

¹³ Metinde yer alan soru ve cevaplarda Müslüman (M), Hristiyan (H) ile gösterilmiştir.

¹⁴M. P. G. XCIV 1336, B,s. 157-158

¹⁵M. P. G. XCIV 1192, B, s. 157-158.

¹⁶M. P. G. XCIV 1196, C-D, s. 157-158.

Müslümanlarda da kendi aralarında bazı¹⁷farklılıklar göstermektedir. İslam âlimlerinin, erken dönemden itibaren ilgilendikleri şer problemine değişik yaklaşımlarda bulundukları ve bunun, inşa ettikleri kelim sistemini çeşitli noktalarda etkilediği de bilinmektedir. Dımaşki'nin bir Müslüman üzerinden ortaya koyduğu teolojik konular ise dönemin görüş farklılıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Öyle ki, Malatî'nin (ö. 377/987)Kaderiyye'yi tasviri de bunu destekler mahiyettedir.¹⁸ Sözcülüğünü Yuhanna ed-Dımaşki'nin yaptığı Hıristiyan teolojisi, bu konuda Kaderiyye hareketinin fikir ve görüşleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir.

2- İnsanın gücü

M- Sizin her istediğinizi yapma gücünüz var mı? Varsa nasıl?

H- Evet var. Ancak ben Tanrı tarafından güç ile beraber yaratılmadım.

M- Bu nasıl olur?

H- İyi olanı yaparsam kanundan korkmam bilakis Tanrı'nın merhamet ve rızasını kazanmış olurum. Kötülükten de sakınırsam yine aynı şekilde Tanrı'nın rızasını kazanmış olurum. Her halükarda burada oluşan eylemler hür irade ve güçle yaratılmıştır. İlk insan ise, Tanrı'nın gücüyle yaratılmıştır. Ancak O, günah işleyerek Tanrı'nın güzel yeri olan cennetten kovulmuştur.¹⁹

Dımaşki'ye göre insanın kendi fiiline ait gücü insanın tabiatının doğal sonucudur. İnsan duyularla yüklü teemmül (enine boyuna düşünebilen) sahibi bir varlıktır. Kaderilere göre insanın kendi fiilini yaratma gücü, genel görüş olan Sünniliğin Tanrı'nın mutlak güç ve yaratıcılık yorumuna karşıydı. Öyle ki, Tanrı şerrin de yaratıcısıdır, hayrın da yaratıcısıdır. Şer'in ilahi fiillerin bir sonucu olmadığını ve dolaylı şekilde de olsa ilahi irade kapsamına girmediğini iddia eden Mutezileye göre, yapılan iş tamamen insana, Cebriyeye göre Allaha aittir. Maturidi'ye göre ise, meydana gelen iş hem insan hem de Allah'a ait olmalı yani fiil kesb yönünden insana yaratma yönünden Allah'a ait olmalıdır.²⁰ Kaderilerin maksadı (İnsanın kendi kaderini tayin edebilmesi) Tanrı'yı adaletsiz olma görünümünden kurtarmaktır. Aksi takdirde İnsanın yaptığından sorumlu olması mümkün değildir. Sünni öğretiye ilk karşı çıkış Kaderilerden

¹⁷el-MALATÎ, 1968: **et-Tenbihve'r-Red**, Beyrut. s. 174- 181.

¹⁸ el-MALATÎ, 1968: 181.

¹⁹M. P. G. XCIV 1336 B-C, s. 157-158

²⁰MATURİDÎ, Ebu Mansur, 1970: **Kitabü't-Tevhîd**, Beyrut. F. Huleyf neşri, s. 243.

gelmiştir. Onlara göre, insan fiillerini yönlendirme gücüne sahiptir. Bu yüzdendir ki, kötü fiillerinden sorumludur.²¹

3- Allah'ın adaleti

H- İyiliğin ve kötülüğün kaynağının Tanrı olduğunu söylüyorsunuz? Öyleyse Tanrı'nın adaletsiz olduğu kanıtlanmış olur. Oysa bu mümkün değildir. Çünkü sizin iddia ettiğiniz gibi fahişeye fuhuş yapmasını, hırsıza çalmasını, katile cinayet işlemesini Tanrı emrediyorsa (Tanrı'dan kaynaklanıyorsa) bunlar saygıya layık kimselerdir. Çünkü Tanrı'nın isteğini yerine getiriyorlar.²²

Dımeşki, Diyalog'un bu kısmında hür irade konusundaki görüşleri açıklamaktadır. Ona göre burada Müslüman Tanrı'nın kadir-i mutlaklığını temellendirmeye çalışırken Hristiyan Tanrının adaletini teslim etmeye çalışıyor. Tıpkı Kaderiyye'de olduğu gibi, Tanrı'nın İnsan üzerindeki takdirini kabul etmekle birlikte Tanrı'nın adaleti fikri üzerine yoğunlaşan Mutezile ekolü ile alakalı İslam teolojisinin gelişmesini temsil ediyor. Öyle ki, onlar Tanrının kötüyü yaratabileceğini kabul etmezler.²³ Kişi Tanrı tarafından önceden takdir edilmiş bir fiil sebebiyle cezalandırılmaz. Çünkü böyle bir şey onun adaletine sığmaz. O, hükmünde adildir, yaratıklarına karşı merhametlidir, kullarını gözetendir, o, kötülük yapanı sevmez, kulları için inanmamayı uygun görmez ve âlemler için adaletsizlik istemez.²⁴ Mutezile, insana fiillerinde, isteme güç yetirme ve meydana getirme açısından tam bir yetki verildiği inancına sahiptir. Buna göre insan, fiillerini kendi hür iradesi ve sahip olduğu güç ile meydana getirmektedir. İnsan irade ve ihtiyar sahibidir. İradesini kullanarak kendi kaderini kendisi tayin eder. Dımeşki, hayır ve şer konusunda olduğu gibi bu konuda da Mutezili hareketin öğretileriyle aynı paralelde görüşler ortaya koyduğu görülmektedir.²⁵

4- Yaradılış, oluş ve insanın günahı

M- Kadının rahmindeki cenini oluşturan kimdir? Müslüman Tanrı'nın şerrinde yaratıcısı olduğunu kanıtlamak için bize karşı bu soruyu ciddi bir delil olarak kullanıyor. Eğer ben evet ana rahmindeki cenini Allah yaratmıştır dersem Müslüman şöyle diyecektir: İşte Tanrı zinakar ve fahişeye ortak bir ameliyede bulunmaktadır.

²¹el-MALATİ, 1968: s. 174.

²²M.P.G. XCIV 1336G 1337A, s. 157-158.

²³Ş-ŞEHİRİSTANİ, 196:) el-Milel ve'n-Nihal, Mısır. s. 44

²⁴el-HAYYAT, 1957: *Kitabu'l-İntişar*, Beyrut. s. 5.

²⁵M.P.G. De fide Ortodoxa XCIV 792C, s.158.

H- Ben Kitab-ı Mukaddes'te Tanrı'nın ilk yaratma haftasından sonra bir şey yarattığını okumadım. Tüm gözle görünen şeyler ilk yaratma haftasından süregelen bir sonuçtur. Çünkü Tanrı İnsanı ilk hafta yarattı ve ona doğma ve doğurmasını emretti... Ve o zamandan beri insan kendi hayatının sahibi ve kendi içinde kendisinin tohumuna sahiptir ve ektiği tohum karşısında büyüyüp gelişir ve böylece insan insanı doğurur. Dolayısıyla biz sadece Adem'in yaratıldığını ondan sonrakilerin doğarak bugüne geldiklerini söylüyoruz.²⁶ Müslümanın sorusu insanın yaratılışının kademe kademe bir oluşumla meydana geldiğini anlatır.²⁷ 23. Surenin (mü'minun) 12-14 ayetlerinde insan önce topraktan yaratılıyor sonra bir damla sudan, sonra bir pıhtı, sonra bir çiğnemlik et, sonra kemik ve etin kemiğe giydirilmesi şeklinde anlatılır. Diğer bir yaratılış olayı da 32. Surenin (secde) 7-9 ayetlerinde "her şeyin en güzelini yaratan insanı topraktan yarattı sonra onun neslini (zürriyetini) basit akıcı bir sudan yaratmıştı sonra onu şekillendirdi ona kendi ruhundan üfledi, size duyma görme ve kalpler verdi."²⁸

Bakker, Diyaloglarda geçen Müslümanın fikirlerinden şu sonuçları çıkarır: Başlangıçtan beri onların hayatını (kaderini) tayin eden, onlar farkına varmadan önce de var olan Allah, ilk insanı yaratmıştır. Allah'ın gücü sadece Adem'in yaratılışında ilan edilmiyor. Bunun yanında insanın (tohumdan bebek oluncaya kadar ki dönemde) gelişme evrelerinde de Allah yaratma gücünü sergilemektedir. Allah'ın yaratıcı olarak katılmadığı (insanın oluşum ve gelişim evresinde) bir an yoktur.²⁹

Diyalogda Hristiyan'ın anladığı gibi Müslüman'ın maksadı sadece Allah'ın hayrın ve şerrin yaratıcısı olduğunu ispatlamaya çalışmak değil, Allah'ın insanın hayatının mutlak hakimi, (yönlendirici) varlığının da kaynağı olduğunu açıklamaktır. Hristiyan ise, sürekli olarak yaratma fikrine karşı, yaratma ile oluşu ayırıyor. Sünni İslam anlayışına göre ise, yaratma "bir şeye özünü, mahiyetini vermek onu yokluktan varlık sahasına çıkarmak" demektir. Maturidiye'ye göre yaratma yalnız Allah'a mahsus bir eylem olmasına karşılık Mutezile insanda da Allah'ta olduğu gibi bir yaratma gücü kabul etmektedir. Yani insanda Allah gibi, mevcut olmayan bir şeyi varlık sahasına çıkarabilir.³⁰

²⁶M.P.G. XCIV 1337A, 1340A.

²⁷Mü'minun, 23/ 12- 14.

²⁸Secde, 32/ 7-9.

²⁹DIRK, B. 1965: **Man in the Qur'an**, Amsterdam: Durukkerji Holland s.9.

³⁰MATURİDİ, 1970: 235.

5- Tanrı'nın insanın sonunu (kaderini) bilmesi

M- Tanrı Yeremya'ya dedi ki, ben seni ana rahminde oluşturmada önce seni biliyordum ve sen doğmadan senin hayatını hizmetime adadım. (Yeremya 1: 5)

H- Tanrı hayat verme ve Ademden sonra sürüp gitmesi için doğurma gücü vermiştir. Diğer taraftan “Seni ana rahminde iken hizmetime (kulluğuma) adadım” ifadesi İncil’in tanıklık ettiği gibi gerçek doğumu sağlayan vaftizi kastetmektedir. Ve kutsal ruh “Günahkar ana rahmine yabancıdır” derken buna tanıklık ediyor. Buradan anlaşıldığına göre bu da vaftizdir.³¹ Burada Müslüman, Allah’ın insanı sadece ana rahminde yaratmasını değil aynı zamanda ana rahmindeyken onu bildiğini ve kaderini çizdiğini ispatlamak için Hristiyan kutsal kitabından delil getiriyor. Öte yandan bu düşüncelerini desteklemesi bakımından Kur’an-ı Kerim’de yer alan şu ayetleri ileri sürmektedir. “Allah’ın bilgisi olmaksızın hiçbir dişi hamile kalmaz ve doğurmaz”³² “Allah dışının taşıdığını ve rahminin içerdiğini ve ana rahminde gelişeni bilir. O, her şeyi bir ölçüye göre yapar. O, görüleni de görülmeyeni de bilir”³³.

Dımaşki, benzer terimlerle Tanrı’nın ezeli bilgisi ve kader konusunu izah etmeye çalışıyor. Tanrı’nın her şeyi önceden bildiği konusuna önemle değinirken, her şeyin kaderini tayin ettiğini kabul etmiyor. Kader insanın gücüne bağlı olan ve olmayan şeyleri yapmak zorunda olmasıdır. Kendi ifadesiyle “Tanrı bize ne olacağı önceden biliyor fakat onların kaderini tayin etmiyor. Çünkü Allah, ne kötülüğün işlenmesini diler ne de doğruya zorlar. O halde kader ilahi ezeli bilginin bir fiilidir. Ve nihayet kader, onun ezeli bilgisiyle kendisinin güzelliği ve adaletine göre karar verir.”³⁴ Kaderiyye, sünni teolojiye karşı çıkarken insanın ne olacağını Tanrının önceden bileceğini kabul etmemiştir.³⁵ Oysa Dımaşki, Tanrı’nın ezeli bilgisini tenkit ederken insanın fiillerinde özgür olduğunu özellikle belirtmiştir.

6- Tanrının iradesi ve insanın itaati

Diyalogda yer alan kader tartışmasının sonunda Müslüman, kötü olabilecek dahi olsa insanın Tanrı iradesine uymak zorunda olduğunu iddia ediyor. Aksine Hristiyan, bir tarafta irade, diğer tarafta tolerans ve

³¹M.P.G. XCIV 1340 A-C.

³²Fussilet, 41/47.

³³Ra’d, 13/8, 9.

³⁴M.P.G. De fide Ortodoxa XCIV 969-980.

³⁵el-MALATİ, 1968 s. 174.

müşamaha olmak üzere olmak üzere kesin bir ayırım yapıyor.³⁶ Böyle bir ayırımın doğruluğunu göstermek için İslam'ın "ferdi eylemlerinin Tanrı'nın iradesi ve kudretine uygun" olarak işlendiği görüşüne katılıyor. Mesela insanın oturması kalkması gibi.³⁷ Aynı şekilde her ikisi de (Müslüman-Hristiyan) Tanrı arzu etmediği için çalmayı, zina etmeyi, öldürmeyi yasakladığını kabul ederler.³⁸

Bu noktada Hristiyan asıl tezine dönüyor ve Tanrı'nın yasaklamasına rağmen insanın çalmasının, zina etmesinin nasıl olduğunu soruyor. Tanrının iradesi mi? Toleransı mı? Tahammülü mü? Sabrı mı?³⁹ Bütün Müslümanlar bu eylemlerin "Tanrı'nın iradesine bağlı olarak" gerçekleştiği inancına katılmamaktadır. Bazı kaderiler şu görüştedirler: Tanrı'nın vahyettiği tam ve mükemmel inanç, yeme, içme uyuma, uyanma konusundaki istidatları insanın isteğine göredir. Diğer taraftan Kaderiyenin görüşlerine zıt olarak İnsanın fiillerinin cebir altında olduğunu söyleyen Cebriyye vardır.⁴⁰ Öte yandan insanın iradesinin hür ve bağımsız olduğunu ifade eden Maturidi, Allah'ın insan iradesine hiçbir müdahalesinin söz konusu olmadığını düşüncesindedir. Yani insan, iradesini Allah'ın hiçbir etkisi olmadan sevk ve idare edebilmektedir. Dolayısıyla sorumluluğu da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Eş'ari'ye' göre ise, Allah'ın iradesi her şeyin üstünde ve her şeyi kuşatmaktadır. İnsanın fiilleri de Allah'ın iradesinin sınırsız kapsamı içerisinde. Mutezilede ise, Allah'ın iradesi yanında bir de insanda potansiyel bir irade vardır ki, buda fiilleri meydana getirme gücüdür. Bu gücü kullanarak eylemlerini yapar. Ehl-i Sünnet ekolünün ortaya koyduğu kesb yaklaşımını kabul etmezler. Bunun yerine insanın kendi fiilinin faili veya hâliki olduğunu düşünürler.

Yuhanna ed-Dımaşki'ye göre, Tanrı'nın iradesi sadece güzel eylemleri arzulamakla birlikte insanın hürriyeti ve gücü gereği kötü eyleme de tolerans gösterir.

II- İSA MESİH

Diyalogda geçen tartışmanın baş taraflarında ele alınan temel konu, Tanrı'nın takdiri ve insanın iradesi sorunudur. Bu bölümde ele alınan konu ise, Allah'ın kelimesi İsa Mesih gibi görünse de yapılan tartışmada ortaya konulan argümanlar konuyu bir nevi kader meselesine dönüştürmektedir.

³⁶M.P.G. XCIV 1341A.

³⁷M.P.G. XCIV 1341A.

³⁸M.P.G. XCIV 1341A.

³⁹M.P.G. XCIV 1341B.

⁴⁰el-MALATİ, 1968: s. 174.

1- Allah'ın kelimesi

Müslüman tarafından Hristiyan'a İsa'nın ne olduğu sorulduğunda "Allah'ın kelimesi" dir cevabına karşın aynı soru Hristiyan tarafından Müslüman'a sorulduğunda ise, "benim kitabımda İsa Tanrı'nın ruhu ve kelimesi olarak isimlendirilir" şeklinde olacaktır. Hristiyanlar İsa'yı kast ederek " Allah'ın kelimesi" ifadesini yaygın olarak kullanırken, Müslümanlar Kur'an-ı Kerim'i kastederek. Daima saygı duyulup ve yüceltilen bir kitap olarak Kur'an-ı Kerim sadece Tanrı'nın mükemmel bir mesajı ve yolu değil, aynı zamanda Tanrı tarafından izhar edilen "Ezeli Kelam" olarak algılanmıştır. Öyle ki, O, onun yaratılmamış dahili kelamı, yahut onun entelektüel (akli-zihni) kelimasıdır.⁴¹

Kur'an-ı Kerim'in yaratılmamış Tanrı kelamı düşüncesine ilk tepki çok erken bir dönemde Celim b. Safvan'dan (ö.128/746) geldi. Diyalogda geçen bu iki zıt tarafın tartışmalarına ve delillerine tanıklık edilmektedir. İnsanın gücü ve hür irade tartışmasında Hristiyanlar Kaderiyye ve Mutezile'ye yakın gözükmüşken "Tanrı kelamı" tartışmasında Sünni İslam geleneği çizgisinde gözükmüşlerdir. Yaratılmamış Kur'an telakkisine karşı çıkanlar bu görüşün "Tanrı'nın sıfatlarının kendi başlarına ezeli varlıklar olduğu inancına vardığını iddia etmektedirler. Çünkü aynı şekilde Hristiyanlar İsa'dan bahsederlerken onunla birlikte ezelde var olan yaratılmamış kelamı ve Babayı (Tanrı) aynı cevherden kabul ederler.

Dımaşki, Müslümanlar arasında Allah'ın kelamının ve ruhunun ezeliliğini inkar eden sapık mezheplerinde olduğuna işaret ediyor. "Sonra ona (Müslüman'a) sor: Kitabınız, Tanrı'nın kelamının ve ruhunun yaratılmış mı yoksa yaratılmamış mı olduğunu söylüyor. Eğer o size yaratılmış olduğunu söylüyor ise ona söyle Tanrı'nın kelamını ve ruhunu kim yarattı? Ve kaçınılmaz olarak size Tanrı'nın yarattığını söyleyecek. Oysa kelam ve ruhunu yaratmadan önce Tanrı kelamsız ve ruhsuz muydu? Size cevap veremeyecek ve kaçacak. Çünkü bunlar (Mutezililer, Kaderiler ve Cehmiler) Sünni Müslüman gelenek tarafından hor görülüp reddedilirler.⁴² Bunlar özellikle Emeviler döneminde (Yuhanna ed-Dımaşki'nin yaşadığı dönem) önce hafif takibat daha sonraları şiddetli baskılara maruz kalmışlardır.⁴³

Metinde Müslümanlara atıfta bulunma şekliyle yer alan ifadeler Dımaşki'nin İslam ve Müslüman toplumdaki fikri hareketler hakkında geniş

⁴¹MacDONALD, D. B. 1964: **Development of MuslimTheology**, Lahor. s. 146.

⁴²M.P.G. XCVI. 1341D-1344A.

⁴³el-EŞ'ARİ, 1981: **el-İbane**, Beyrut. s. 69.

bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Diyalogda geçen tartışma konuları daha sonra ilahiyat tarihinde ortaya çıkacak önemli tartışmalarında konusunu teşkil edecektir. Öyle ki “Allah’ın kelamı, O’nun aynı mıdır yoksa gayrı mıdır? Tanrı’nın sıfatlarının O’nun zatına ait olup olamayacağı ” şeklindeki tartışma; hem Mutezile mezhebinin ortaya çıkışına hem de kelam ekollerinin oluşumuna zemin hazırlayacaktır.⁴⁴

2- Kelime ve Allah kelamı

“Allah’ın kelamı yaratılmış mı yoksa yaratılmamış mıdır? Bu soru onların (Müslümanların) cevaplandırmada çok zorlandıkları bir sorudur. Eğer yaratılmamıştır dersin onlar sana tüm bunlar Allah’ın kelimeleridir ve yaratılmamıştır. Dolayısıyla onların Tanrı olmadığı da açıktır” derler. O halde sen İsa’nın Tanrı olmadığını itiraf etmiş olursun. Bu sebeple Hristiyan, onların (kelime ve Ruh) yaratılmış yahut yaratılmamış olduğunu söylemeden şöyle der: Ben sadece yaratılmamış tek bir Allah’ın kelamını kastediyorum. Sizin de kabul ettiğiniz gibi kutsal kitaba Allah’ın kelamı değil, Allah’ın kelimeleri diyorum.⁴⁵

Diyalogun bu bölümünde Dımaşki, açıkça Ehl-i Sünnet ile Cehmiyye ve Mutezile arasındaki karşıtlığı yansıtmaktadır. Bu karşıtlık Kur’an-ı Kerimde Allah’ın “kendisinin doğrudan konuştuğu” şeklinde algılanan ayetler üzerine idi. Bu tartışmalarda konuyla ilgili ayetler özellikle seçilerek kullanıldığı görülmektedir. Hz İsa yaratılmış olduğu halde Kur’an-Kerimde Allah’ın kelimesi olarak nitelenmiştir.⁴⁶ Allah’ın kelimesi yaratılmış olduğuna göre kelamı da yaratılmıştır. Mutezile açısından kelam Allah’ın gayrıdır. Allah’ın zatı dışında kadim varlık olmadığına göre kelamın hâdis ve yaratılmış olması gerekir.⁴⁷ Mutezileye göre ilahi kelamın ezeli olması makul değildir. Çünkü bu durumda ya hitap ettiği insanlara ezelilik ya da Allaha eksiklik atfetmek demektir.⁴⁸ Başı ve sonu olan harflerden meydana gelen kelimelerin kadim sayılması imkansızdır.

⁴⁴FAZLÜ’R-RAHMAN, 1992: **İslam**, (çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara: Selçuk Yayınları. s. 119-139.

⁴⁵M.P.G. XCVI. 1344A.

⁴⁶Nisa, 4/ 171; Ali İmran, 3/45.

⁴⁷Er-RASSİ, el-Kasım b. İbrahim b. İsmail 1971: “**Kitabu’l-Adl ve’t-Tevhid ve Nefyi’t-Teşbih anillahi’l-Vahidi’l- Hamid**” Resailül-Adl ve’t-Tevhid. nşr. M. Ammar. Müessesetü Darü’l-Hilal. s.109-110.

⁴⁸Kadı ABDÜL’L-CEBBAR Ebu’l-Hasan İbn Ahmet el-Hemedani 1971: “**Elmuhtasar fi Usuli’d-Din**” Resailü’l- Adl ve’t-Tevhid” thk. Muhammed İmara. Müessesetü Darü’l-Hilal. s. 194.

Dolayısıyla Kur'an'ın mahluk olması zorunludur.⁴⁹ Ehl-i Sünnet sürekli olarak Allah'ın kelâmının ezeli ve ebedi olduğunu, yaratılmadığını ispatlamaya çalışırken, Cehmiler ise Kur'an-ı Kerim'in kelimeleri kesinlikle Allah'ın kelimeleridir. Fakat onlar Tanrının emir ve isteklerini yerine getirmek için yaratılmışlardır. Buna Ehl-i Sünnet'in cevabı ise, Allah'ın kelimelerinin kendi isteklerini yerine getirmekle bir ilgisi yoktur ve "Tanrı'nın iradesi" her hangi bir yaratılmış şeyde yaratılmış değildir.⁵⁰

Diyalogda geçen soruya Hristiyanların cevabı da kısmen Ehl-i Sünnete benzemektedir. Onlar, kelimeler ile vahiy arasında kesin bir ayırım yapmaktadırlar. Kelâm'ın (Logos) yaratılmamış, vahyin yaratılmış olduğunu söylüyorlar. Dimaşki'nin kelimeler ile kelimeler arasında yaptığı kesin ayırımın İslam teolojisinde tam karşılığını bulmak zordur. Ehl-i Sünnet teolojisi Allah kelâmı ile Allah'ın kelimeleri arasındaki ayırımı lafzıyla bir ayırım yapmaksızın Kur'an-ı Kerim'in ezeliliğini ispatlamaya çalışmışlardır. Öyle ki, son aşamada böyle bir ayırım gerekli görülüp Kur'an-ı Kerim'in yaratılmamış ve okunuşunun yaratılmış olduğu ifade edilmiştir.⁵¹

3- Kelâmın insanlara ulaştırılması

Eğer bir Müslüman sana derse ki Tanrı bir kadının ana rahmine nasıl girer? Ona deki gel senin ve benim kutsal kitabımıza bakalım; senin kitabın bakire Meryem'in bütün diğer kadınların üzerine temiz kılındığını, Tanrı'nın kelâmı ve ruhu ona indiğini söylüyor. Benim kitabımda "Kutsal ruh senin üzerine gelecek, en yüce olanın gücü senin üzerine gölge salacak"⁵² diyor. Dolayısıyla bu kitaplardaki söylem ve anlayışta bir fark gözükmemektedir. Eğer Müslüman sana "İsa Tanrı ise nasıl yer, içer, uyur vb. şeyler yapar" diye sorarsa şöyle cevap ver: Bilinmektedir ki İsa iki tabiatlıdır. Fakat tek cevherdir. Çünkü ezeli olan Allah'ın kelâmı enkarnasyondan (Meryem'in rahmine girmesi) sonra da cevher halindeydi fakat bir tabiata sahip değildi. Anlatılması imkansız olan ete bürünmesinden sonra Teslis'e dördüncü şahıs eklenemezdi.⁵³ Dimaşki'nin işaret ettiği bu konuda Eş'ari, Cehmileri suçlayarak şöyle diyor. Onlar aynen Hristiyanlar gibi düşünüyorlar. Çünkü

⁴⁹ YAVUZ, Y. Ş. 1997: "Halku'l- Kur'an" DİA, XV. İstanbul. s. 372-373.

⁵⁰ el-EŞ'ARİ, 1981: s. 68.

⁵¹ Bu konuda Eş'arilerin görüşünü Wensinck üç madde de şöyle özetlemektedir. 1- Allah'ın kelâmı kendisinin gayridir. 2- Allah'ın tek bir kelâmı vardır. 3- Hz. Muhammed'e vahy edilen kelimullah ibaresidir. WENSINCK, A. J. 1932: **The Muslim Creed Its Genesis and Historical Development**, Newyork. s. 151.

⁵² Luka, 1/35.

⁵³ M.P.G. XCVI 1344C-1345B.

Hristiyanlar Tanrı'nın kelimesinin (İsa) Meryem'in rahmine düştüğünü söylüyorlar. Cehmiye de onları doğrularcasına düşüncelerinin bir sonucu olarak yaratılmış Tanrı kelamının çalının içine indiğini (Hz. Musa ile konuşurken) ve çalının onu içine aldığını söylediler.⁵⁴

Geleneksel Sünni keliminde kullanılan "kıyas" sonraki dönemlerde Kelâmullah'ın yaratılmadığı doktrinini meydana getirdi. Çalı (Musa'ya konuştuğu zaman) Allah'ın kelamının yeri değildir. Cehmiye bu şekildeki kıyası "zehirli kuzu" (Yahudi Zeynep b. Haris'in peygamber'i zehirlemek için sunduğu zehirli kuzu)⁵⁵ hadisiyle kuzunun konuşmasının (kelâmının) Tanrı olmadığını ispatlamak için kullanır. Eş'ari konuşmayı Allah'ın yaratmasına rağmen "Ben zehirliyim" diyen konuşmanın Tanrı olmadığını belirtir.⁵⁶ Konuşma bir arazdır. O halde zatıyla kaim değildir. Var olmak için bir dayanağa ihtiyacı vardır. Ve yaratılan hiçbir şeyin Tanrı olamayacağına göre sonuç olarak Tanrı'nın zatında var olan kelamı yaratılmamış (mahluk olmayan) olmalıdır.⁵⁷ Başlangıçta diğer fikir ve düşüncelerden daha çok Hristiyanlarla paralellik gösteren Cehmiye, İsa'nın Tanrı'nın ruhu aracılığıyla kendi isteğini vahyettiği bir vasıta olduğunu söylemiştir. Cehmiye'nin İsa ile Allah'ın kelamını aynileştirmesine rağmen Eş'ari onlara Tanrı'nın " inmiş "olan insan yahut insan niteliklerinin yaratılmış olduğu konusunda karşı çıkar. Eğer o, İnsan ise yer içer, evlenir ve ölür ki bunlar Tanrı için imkansızdır.⁵⁸ Dımaşki'nin de söyledikleri Cehmiye'den farklı değildir. Ancak onun tamamen ayrıldığı nokta İsa'nın insanlık tabiatının olduğunu göz önünde bulundurmasıdır.

III_ İSLAM'IN SON NEBEVİ VAHİY OLMASI

Dımaşki'nin tartışması, Müslüman tarafından ileri sürülen bir soru ile başlayan kısa bir diyalogla son bulur. Müslüman şöyle sorar: " Sizce kutsayan mı yoksa kutsanan mı daha büyüktür?"⁵⁹ Hristiyan bu sorunun maksadını anlar ve şöyle cevap verir: "Ben sana eğer kutsayan kutsanandan daha büyüktür dersem bana o halde git İsa'yı kutsayan vaftizci Yahya'ya tapın diyeceksin"⁶⁰ Bu durum karşısında Hristiyan bir benzetme ile cevap verir: Kölen ile birlikte hamama gittiğin zaman O, seni yıkayacak ve

⁵⁴el-EŞ'ARİ, 1981: s. 68.

⁵⁵İbn İSHAK, **Siret**, s.516.

⁵⁶el-EŞ'ARİ, 1981: s. 62.

⁵⁷el-EŞ'ARİ, 1981: s. 51-58.

⁵⁸el-EŞ'ARİ, 1981: s. 74.

⁵⁹M. P. G. XCVI 1345C.

⁶⁰M. P. G. XCVI 1348A.

lifleyecektir. Hanginiz daha büyüktür? Paranızla satın aldığınız fakir köle mi? Kendiniz mi? Aynı şekilde İsa efendi konumunda olarak köle (Yahya) tarafından yıkanmıştır.⁶¹

Yukarıdaki bu kısa diyalog Lequien'in neşrinde iki fragment halinde yer alırken Ebu Kurra'nın 38. Risalesinde de mevcuttur. Lequien'in neşrettiği nüshada "Disputatio" (tartışma) yu Ebu Kurra'nın "exore joannis Damasceni"(Yuhanna ed-Dımeşki'nin ağzından) adlı risalesi izler. Bu da Ebu Kurra ile bir Müslüman arasında geçen tartışmadır.⁶² Risale şu ifadelerle başlamaktadır. " Dünya putlarla doluydu sonra Musa geldi ve Yahudi dinini ilan etti. Ona vahyolunan dinin gereklerini herkes uygulamış değildir. Sadece bu yolda dindarlığını gösterenler uygulamıştı. Ondan sonra Hristiyanlığı ilan eden İsa geldi. Yine kabul edenler doğru yola gitmişlerdi. Ebu Kurra, sadece bu ifadelere katıldığını belirtiyor. Daha sonra Hacer oğullarının dinini (İslam) ilan eden Muhammed geldi.

M- "Sizce Hacer oğullarının dinini (İslam) kabul eden mi yoksa Hristiyan kalanlar mı daha dindardır? diye sorar. H- Hristiyan olarak kalanlardır. (Müslüman'ın beklediği önceki ifadelerde geçtiği gibi gelen yeni peygamberin dinini de kabul etmektir. Musa ve İsa'ya inananların durumunda olduğu gibi) Musa ve İsa güvenilir insanlardır. Musa tanıklıklar ve mucizelerle görevinin güvencesini de almıştır. İsa da güvenilirlerdir. Çünkü Musa onun geleceğini bildirmiştir. İsa'nın kendisi de birçok alamet ve harikulade olaylar göstermiştir. Mucizevi (olağanüstü) bir doğum, dağda ilahlığını ilan etmesi, şeytanı kovması, binlerce insanı doyurması, ölüleri diriltmesi gibi. Oysa Muhammed vaaz ve tebliğden başka hiçbir mucize ve alamet göstermemiştir. Peygamberler çizgisi vaftizci Yahya ile son bulmuştur. Bu halkalarda (peygamberlik zincirinde) neresi sizin peygamberinizin yeri?⁶³

Tartışmanın sonunda bu diyalog ancak Ebu Kurra'nın diyalogu ışığı altında daha iyi anlaşılabilir. Diyalogun konusu her iki nüshanın da işaret etmesine rağmen ne İsa'nın ilahlığı ne de vaftizdir. Ebu Kurra'nın risalesinde daha açık olarak görüldüğü gibi konu Müslüman'ın "Hz. Musa tarafından ortaya konulup Hz. İsa tarafından geliştirilen Tanrı'nın vahiy zincirinin Hz. Muhammed'le tamamlandığı" iddiasıdır. Yine burada Dımeşki'nin İslam hakkında objektif olmasa da detaylı bilgilere sahip olduğunu görüyoruz. Yine O, Müslümanların kendi dinlerine nasıl önem ve ciddiyetle baktıklarının da farkındadır.⁶⁴

⁶¹M. P. G. XCVI 1348A

⁶²SAHAS, D. J. 1972: s. 120.

⁶³M. P. G. XCIV 1597C.

⁶⁴SAHAS, D. J. 1972: s. 121.

Tartışma şeklindeki bu diyalog, İslam teolojisinin temel sorularına karşı bir Hristiyan'ın Müslümanla karşılaştığı yerde verebileceği cevapların bir özeti mahiyetindedir. Bu çalışma ilk dönem Müslüman- Hristiyan diyalogu hakkında önemli bir kaynaktır. Öte yandan Müslüman toplumdaki teolojik tartışmaların, oluşan ekollerin gelişimi ve farklılıklarını da göstermektedir.⁶⁵ Yine bu çalışma ile Dımaşki'nin, Müslümanlar arasındaki teolojik (kelâmî) tartışmalardan haberdar olduğunu, bu konularda resmi veya gayri resmi tartışmalarda bulunduğu ve tartışma konularına Hristiyanlığın cevabının ne olduğunu bildirdiğini görmekteyiz. Hristiyanlığın konumu kendi öğretisinin çizgisindedir. Bu çizgiyi de kendisi yazılarında ve özellikle “ De fide Orthodoxa “ (Ortodoks İnancı) da sistematik bir şekilde göstermiştir.

SONUÇ

Hristiyanlara göre doğunun son Kilise babası olarak kabul edilen Yuhanna ed-Dımaşki'nin erken dönem teolojik tartışmalar çerçevesinde İslam'a karşı kaleme aldığı eserler, Hristiyanlarca reddiye mahiyetinde ortaya konulan ilk çalışmaları teşkil etmektedir. İslam'la ilgili Müslümanlarla tartışma ve onu reddetmede ciddi ve anlaşılabilir tavır alabilmiş bir teolog olarak bu sahada öncü bir kişiliktir. O, bir Ortodoks Hristiyan olarak İslam'la ilgili bilgileri ilk elden (Müslümanlardan) edinmiş, her iki inancı karşı karşıya getirerek ortak teolojik sorunları ele almış ilk kişidir.

Dımaşki, her ne kadar İslam'a ilişkin ele aldığı bazı konularda yanlış ve abartılı bilgiler veriyor olsa da, genel olarak değerlendirildiğinde İslam'ın teolojik konularına yönelik dikkate değer bilgilere sahip olduğu, döneminin önemli teolojik ekoller ve tartışmalarından da haberdar olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Ancak erken dönem İslam kelâmının oluşum sürecinde oluşan fikir ve düşünce ekolleri üzerinde doğrudan etkileyici bir role sahip olmasa da “irade hürriyeti, şer'in kaynağı, Allah'ın sıfatları ve Allah'ın keliması O'nun aynı mıdır yoksa gayrı mıdır?” şeklinde ortaya konulan tartışmalar hem Mutezile mezhebi gibi fikir ve düşünce ekollerinin ortaya çıkmasına hem de İslam ilahiyatının önemli bir alanı olan Kelâm ilminin teşekkül etmesine sebep olmuştur.

⁶⁵SAHAS, D. J. 1972: s. 122

KAYNAKLAR

- BAKKER, D. 1965: **Man in the Qur'an**, Amsterdam, Durukkerji Holland.
- EL-EŞ'ARİ, Ebu'l-Hüseyin. 1957: **el-İbane an Usulid-Diyane**, thk. Abdulkadir el-Arnayud. Beyrut.
- EL-MATURİDİ, Ebu Mansur. 1970: **Kitabü't-Tevhid**, Beyrut: F. Huleyf neşri.
- FAHRİ, M. (ts.) **İslam Felsefesi Tarihi**, çev. Kasım Turhan, İstanbul.
- FAZLÜ'R-RAHMAN. 1992: **İslam**. (çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara: Selçuk Yayınları.
- GAUDEUL, J. M. 1998: **Disputes? OuRencontre? , L'Islam et le Christianisme au Fil des Siecles**, Roma.
- GÖREGEN, M. 2014: **Erken Dönem Hristiyan İslam Polemiği "Yahya Dimeşki Örneği"** İstanbul : Net Yay.
- GRAGG, K. 1992: **The Arab Christian, A History in the Middle East**, London : Movray
- GUTTERBOCK C. 1912: **Der Islam im Lichte der Byzantinischen Polemic**, Berlin.
- HARAKAS, S. S. 1987: **"John of Damascus"** Encyclopedia of Religion VIII, s.110-112. Newyork: Edit. Mircea Eliade
- el-HAYYAT, Ebu'l-Hüseyin Abdurrahman b. Muhammed 1957: **el-İntisarve'r-Redala'bni'r-Ravendi el-Mülhid**, Beyrut: nşr. Albert N. Nadr.
- Er-RASSİ, el-Kasım b. İbrahim b. İsmail 1971: **"Kitabu'l-Adl ve't-Tevhid ve Nefyi't-Teşbih anillahi'l-Vahidi'l- Hamid"** Resailül-Adl ve't-Tevhid. nşr. M. Ammar. Müessesetü Dari'l-Hilal.
- JOHN OF DAMASCUS: 1864 **"Disputatio Sareceni et Christiany"** (M. P. G.) **"Patrologie Graeca"**, XCVI, 1336-1348. Paris: edited by. J. P. Migne.
- JUGIE, M. 1924: **"La Vie de Saint Jean Damascene"** Echod' Orient, XXIII/134, 701. Paris.
- Kadı ABDÜL'L-CEBBAR Ebu'l-Hasan İbn Ahmet el-Hemedani (1971) **"Elmuhtasar fi Usuli'd-Din"** Resailü'l- Adl ve't-Tevhid thk. Muhammed İmara. Müessesetü Darü'l-Hilal.
- KHOURY, P. 1957: **"Jean Damascene et l'Islam"**, Proche – Orient Chretien, VII, 45-46. Paris.
- KHOURY, A. T. 1969: **Les Theologiens Byzantins et l'Islam, Textes et Auteurs** (VIII. XIII. S) Louvain .
- LEQUIEN, M. 1712: **Opera Omnia Quae Extant I**. Paris .
- MacDONALD, D. B. 1964: **Development of MuslimTheology**, Lahor.
- el-MALATİ, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Askalani eş-Şafii. (1968) et-**Tenbihve'r-Red ala ehlilehva-i ve'l-Bida**, Beyrut.
- SAHAS, D. J. 1972: **John of Damascus on Islam the "Heresy of the İshmaelites"** Leiden.
- EŞ-ŞEHRİSTANİ, Muhammed b. Abdül Kerim 1961: **el- Milet ve'n-Nihal**, thk. Muhammed Seyyid Keylani, Mısır.
- TAŞPINAR, İ. 2001: **Doğunun Son Kilise Babası Yuhannaed-Dimeşki ve İslam**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 21 (2001/2), ss. 23-54. İstanbul.

- WENSINCK, A. J. 1932: **The Muslim Creed Its Genesis and Historical Development**, Newyork .
- WOLFSON, H. A. 2001: **Kelam Felsefeleri, Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelamı**, çev. Kasım Turhan. İstanbul.
- YAVUZ, Y. Ş. 1997: “**Halku’l- Kur’an**” **DİA**, XV. İstanbul. ss. 372-373